

УДК 821.161.2.09 Довженко +821.161.1.091 Гоголь
DOI 10.31654/2520-6966-2024-24F-110-60-67

Новиков А. О.

доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови, літератури та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету ім. Олександра Довженка
anatoliy14208@.ukr.net
orcid.org/0000-0001-5158-960X

Гоголь у рецепції Олександра Довженка

У статті висвітлюється рецепція Миколи Гоголя у творчій спадщині Олександра Довженка, наголошується, що з дитячих років улюбленим героєм майбутнього кінорежисера й письменника був Тарас Бульба.

Мета статті – простежити гоголівські мотиви у доробку О. Довженка, довести, що образ Тараса Бульби, інших персонажів Гоголя митець проектував на героїв своїх літературних творів.

У розвідці акцентується, що заповітною мрією Довженка було створити художній фільм за повістю Гоголя «Тарас Бульба». Підготовку до зйомок кінострічки він розпочав улітку 1941 р., проте подальшій плідній роботі завадила німецько-радянська війна. Також наголошується, що Гоголеві образи присутні в публіцистиці митця періоду Другої світової війни та його щоденникових записах. Так, у статті «Я бачу перемогу» (1942) постать Тараса Бульби проектується на Довженкового сучасника чорноморця Калюжного, який до самої смерті мужньо б'ється з окупантами, а в щоденнику привертає увагу художня замальовка про маленького хлопчика Тараса, який убиває німців за те, що вони повісили його батька. Ця нотатка має назву «Тарас Бульба». Отже, простежуються відповідні паралелі: Гоголів Тарас безпощадно мстить ворогам за свого сина Остапа, а Довженків – за смерть свого батька-партизана.

Також у статті звертається увага на чіткі гоголівські мотиви в кіноповісті Довженка «Україна в огні», де автор проектує образ Тараса Бульби на Романа Запорожця, котрий, як і його літературний попередник, на чолі свого партизанського загону «гуляє» по Україні, безпощадно знищуючи ворогів.

У висновках дослідження наголошується на особливому звучанні й актуальності гоголівських мотивів у доробку Довженка в наші дні, добу російсько-української війни, коли перед українським народом знову з неабиякою силою постало питання, пов'язане з виживанням нації, акцентується, що кращі літературні й кінематографічні твори митця є невичерпним джерелом виховання в молоді почуття національної свідомості й патріотизму.

Ключові слова: гоголівські мотиви, Тарас Бульба, кінофільми, публіцистика, щоденникові записи, російсько-українська війна, національна свідомість, патріотизм.

Постановка проблеми. Творчість Миколи Гоголя пронизана українськими мотивами. Отже, цілком закономірно, що на батьківщині письменника вона користується підвищеною увагою. Притому не тільки читачів, а й митців. Недивно, що впродовж майже двох століть з часу перших публікації повістей, оповідань, комедій нашого геніального земляка з'явилось чимало їхніх переробок, інсценізацій чи навіть власних творів на основі Гоголевих. Особливо багато зустрічається в доробках майстрів художнього слова різних інтертекстуальних за-позичень. Гоголівські мотиви в тій чи іншій формі присутні в творчості Тараса Шевченка, Марка Кропивницького Михайла Старицького, Д. Мордовцева, Спиридона Черкасенка, Ліни Костенко, Василя Шкляра і, звісно ж, Олександра Довженка.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні роки питання впливу Гоголевої спадщини на українське письменство досліджували такі науковці, як Ю. Барабаш («Франкові причинки до української гоголіяни», 213), І. Бетко («Під покровом гоголівської «Шинелі»: Архетипи проти стереотипів (Спроба ритуально-міфологічного аналізу повісті)», 2010), М. Кушнерьова («Гоголівські мотиви в українській поезії останньої третини ХХ століття», 2014), А. Новиков («Рецепція гоголівських образів у романі Василя Шкляра «Чорний Ворон», 2018), Є. Прохоренко («Микола Гоголь і Тарас Шевченко в українських порівняльних студіях 20–30-х рр. ХХ ст.», 2014), Г. Самойленко (Гоголевские сюжеты в различных формах художественного воплощения (к постановке проблемы), 2014) та ін. Найбільш системно це питання висвітлено в кандидатській дисертації Марини Кушнерьової «Гоголівський текст в українській літературі другої половини ХХ століття» (2017). Науковиця, зокрема, проаналізувала великий масив творів зазначеного періоду, у яких присутні в експліцитній чи імпліцитній формі згадки про самого Гоголя та його творчість, особливості наслідування письменниками Гоголевої традиції, перекодування ними в своїх творах гоголівських міфологем тощо. Однак серйозного системного аналізу Гоголевої рецепції в доробку Олександра Довженка дослідниками до сьогодні не зроблено.

Мета розвідки – простежити гоголівські мотиви в творчому доробку Олександра Довженка, довести, що образ Тараса Бульби, інших персонажів геніального попередника митець проектував на своїх літературних героїв.

Виклад основного матеріалу. У свідомості Олександра Довженка Микола Гоголь був присутнім ще з юних років. Невипадково в 1911 р. для свого твору на вступному іспиті до Глухівського вчительського інституту він обрав гоголівську тему: «*Виходячи з м'яких*

юнацьких літ у сувору жорстоку мужність – забирайте з собою всі людські порухи, не залишайте їх на дорозі: не піднімете потім». Про це митець писав у жовтні 1949 р. в листі до Ярини Коваль, з якою він познайомився у студентські роки: «Я його, очевидно, написав, Ярино Андріївно, якщо і не зовсім блискуче, то, в усякому разі, старанно, не шкодуючи чорнила. Я його і зараз дописую в міру сил» [5, с. 139–140].

Постійно був присутній Гоголь і в художній уяві Довженка. Гоголівські мотиви відчуваються вже в одному з перших його художніх фільмів «Звенигора», роботу над яким він завершив наприкінці 1927 р. Сергій Ейзенштейн – автор знаменитого «Броненосця Потьомкіна» – у своїй незавершеній статті «Червоний Гофман», присвяченій Олександрові Довженку, зауважував, що фільм звучав «невимовною чарівністю. Чарівністю своєрідної манери мислення. Дивним переплетенням реального з глибоко національною поетичною вигадкою. Гостросучасного і разом із тим міфологічного. Гумористичного і патетичного. Чогось гоголівського» [5, с. 41].

Заповітною мрією Довженка було створити художній фільм за Гоголевим «Тарасом Бульбою». Перші відомості про це з'явилися у нотатці майстра «Патріотичні твори», що була опублікована у січні 1940 р. в газеті «Пролетарська правда». Режисер, зокрема, зауважує, що в його творчих планах створити фільм «Тарас Бульба» за однойменною повістю Миколи Гоголя [4, с. 142]. А 1 червня 1941 р. в газеті «Известия» були опубліковані уривки бесіди митця з власкором цієї газети під заголовком «Тарас Бульба». З цих фрагментів бесіди можна зрозуміти, що в своєму фільмі кінорежисер з найбільшою повнотою хоче передати «романтичний аромат» і «дух» Гоголевого твору [2, т.4, с. 117].

Спогади про Довженкові плани екранізувати Гоголів доробок залишив сценарист Василь Артеменко, який у 1940 р. разом із митцем працював на Київській кінофабриці. За його словами, «Гоголем, особливо раннім, Довженко саме тоді дуже захоплювався. Він готувався до роботи над сценарієм фільму «Тарас Бульба». – Не знаю твору, – казав він, – де б так широко і яскраво було виявлено дух і силу волелюбного українського народу. Велика любов до своєї вітчизни рухала цими масам и в червоних жупанах у боротьбі за свободу і кращу долю У країни. Велетні духу, могутні характери, незламні і пристрасні, здатні на великі звершення, образи, щ о їх рідко зустрічаєш у мистецтві, – ось що безнастанно тягне мене до створення цього фільму».

Прикметно, що на фільмі «Тарас Бульба» Довженко не збирався зупинятись. «Якось в одній з розмов, – згадує Артеменко, – Олександр Петрович розповів мені також, що у нього є ще одна давня мрія – зробити фільм за повістю Гоголя «Страшна помста». – Це річ рівня шекспірівських творчих злетів, – говорив він, – це одна з вершин і гоголівської творчості – за глибиною і пристрасною характерів, за силою почуттів і переживань. І якби мені вдалось поставити «Тараса Бульбу», «Страшну помсту», то я вважав би, що повністю виконав свою місію у мистецтві» [1, с. 63].

Короткі, але дуже яскраві спогади про своє нестримне бажання зняти фільм про Тараса Бульбу написав і давній Довженків приятель Віктор Шкловський: «Сашко хотів знімати фільм про Тараса Бульбу. Він думав про це роками, розповідав мені про захід сонця в степу і про те, як на горизонті, ніби червоні кулі, ідуть до перемоги сивоусі козаки у червоних жупанах. Не мерхне небо. Триває бій. Коли питали у запорожців, чи довго вони ще воюватимуть, вони відповідали, що тільки розкурюють свої люльки. Бій за нове людство, за нове мистецтво тільки розпочинається – тільки секунди минули на годиннику нового часу» [5, с. 691].

Роботу над кіноповістю «Тарас Бульба» Довженко завершив навесні 1941 р., а в травні вже готувався до зйомок. Завершити постановку цього «великого за своїми масштабами і складного фільму» він планував у наступному 1942 р. [2, т. 4, с. 118]. Однак доля розпорядилась по-іншому, оскільки наступного місяця розпочалася німецько-радянська війна.

Гоголівські мотиви присутні і в Довженковій публіцистиці. Так, у статті «Я бачу перемогу», написаній у червні 1942 р., митець вкотре звертається до повісті «Тарас Бульба». Постать головного героя твору він проектує на свого сучасника чорноморця Калюжного, який до самої смерті мужньо б'ється з окупантами. [2, т. 4, с. 36].

Довженко й пізніше ще не раз у своїх статтях і промовах звертатиметься до образу Тараса Бульби. Як правило, він робитиме це тоді, коли йому потрібно було спроектувати кращі риси далеких пращурів на своїх сучасників, продемонструвати спадковість козацьких традицій, акцентувати на єдності поколінь. Серед таких публіцистичних творів доречно згадати насамперед статті «Велике товариство» й «Мистецтво живопису і сучасність».

Останній твір цікавий передусім тим, що в ньому майстер аналізує художнє полотно О. Бубнова «Тарас Бульба», яке він мав можливість побачити на мистецькій виставці у Третяковській галереї.

Віддаючи належне талановитому художнику, Довженко водночас висловлює свої серйозні зауваження. У зв'язку з цим доречно нагадати, що митець не тільки досконало вивчив образ згаданого гоголівського героя як автор однойменної кіноповісті, а й сам був професійним художником, а отже, ймовірно, непогано розумівся на тонкощах і цього виду мистецтва [2, т.4, с. 94].

Присутні Гоголеві образи і в Довженковому щоденнику. Притому зринають вони зазвичай тоді, коли потрібно акцентувати на незламності й патріотизмі захисників Вітчизни в боротьбі з нацистами під час німецько-радянської війни. Гарною ілюстрацією до цього є невеличка нотатка (від 6 березня 1942 р.), яку митець, імовірно, хотів використати в якомусь зі своїх творів. У цій нотатці йдеться про допит нацистами командира партизанського загону, який проявляє неабияку мужність. «Нічого не скажу», – говорить хоробрий партизан. «Скажеш, – наполягає німецький кат, – <...> Ми тебе будемо питати – обрубимо руки, виколем очі і т.д.». «Не сказав ні слова», – підсумовує автор. Символічними є заключні слова, якими Довженко перекидає умовний місточок до гоголівського «Тараса Бульби»: «Остап мій, Остап мій... Ти невмирущий» [3, с. 52]. У цьому вислові йдеться, звичайно ж, про старшого Тарасового сина Остапа, який, потрапивши в полон до ворогів, витримав усі мислимі й немислимі тортури, але, на відміну від зрадника Андрія, не зганьбив ні старого батька, ні славне Запорізьке Військо.

Не можна не звернути уваги й на іншу художню замальовку в Довженковому щоденнику (від 6 травня того ж 1942 р.). Це теж, очевидно, заготовка для майбутнього оповідання, яка, на жаль, так само залишилась нереалізованою. Головний герой замальовки хлопчик на ім'я Тарас, якому приблизно 11–12 років (автор чітко не вказує на його вік, а лише зауважує, що він був ще малий, але водночас уже здатний знищувати ворогів). Цей хлопчик, за задумом письменника, мав стати, ймовірно, своєрідним символом боротьби з нацистами. На прикладі свого малолітнього героя автор, імовірно, хотів продемонструвати, що боротьбу з ненависними окупантами ведуть не тільки дорослі, а й діти. Тарас народний месник. Його «війна» з ворогами розпочалося після того, як нацисти стратили його батька-партизана. Тарас зрозумів, що «батько його великий герой» і хотів «зробитись таким, як батько, тільки набагато хитрішим – вирішив не попадатися німцям до рук» [3, с.127]. Він роздобув зброю і спочатку вбив того ворожого солдата, який вішав батька, а потім другого – того, який застрелив його тітку. Згодом хлопчику вдалося знищити ще кількох ворогів.

Автор акцентує на тому, що свою боротьбу з нацистами його малолітній герой веде, керуючись не почуттями, а цілком природним інстинктом захищати себе й своїх рідних у часи небезпеки. «Тарас ще не мав ненависті до німців, – зауважує письменник, – але він почував, що німці не дадуть йому вирости великим і помститися за батька. Вони бояться його, Тараса, і не сьогодні, завтра вб'ють, і Тарас вирішив сам убивати їх як можна більше. Тарас знав, що німців треба убивати, треба боротися за своє життя, за існування» [3, с. 128].

Ця нотатка має назву «Тарас Бульба», а отже, спонукає до відповідних паралелей: Гоголів Тарас безпощадно мстить ворогам за свого сина Остапа, а Довженків – за смерть свого батька-партизана.

У травні того ж 1942 р. Довженко завершує роботу над оповіданням «Відступник», в якому також досить чітко проступають гоголівські алюзії. Тільки тепер автор робить акцент на мотиві зради. У творі Довженка, як і в повісті Гоголя, батько власноруч розстрілює сина-зрадника. Однак здебільшого цим і вичерпується схожість образів. У героїв навіть мотиви зради різні. Гоголів Андрій справжній запорожець, безстрашний воїн, якому притаманні чи не всі кращі козацькі риси. Крім однієї, щоправда, найважливішої. У його свідомості не знайшлося місця для патріотизму. А тому, закохавшись у доньку польського магната, він досить легко зрадив і Вітчизну, і козацьке братство, і батька.

Зовсім інші мотиви зради у Довженкового Мефодія, якого автор зображує слабодохою, мізерною і вкрай нікчемною людиною, яка в найстрашнішу для його народу годину великого випробування просто здрейфила. Письменник акцентує, що злочин його героя дуже великий не тільки в площині загальнолюдської моралі і юриспруденції, а й з позицій християнських канонів. І тут знову напрошуються паралелі. Якщо смертний гріх Гоголевого Андрія обумовлений його великим коханням, а отже, після смерті про його тіло все-таки є кому подбати, то Мефодій навіть своє кохання зрадив. Його дружину нацисти на його очах повезли в німецьке рабство, а він жодної спроби не зробив, щоб її врятувати. А тому Мефодій має понести покарання ще й за цю свою зраду. Саме на цьому наголошується в фіналі оповідання. «Пішли партизани в ліс. А в глибокому яру зостався догнивати неприйнятій землею Відступник» [2, т. 3, с. 245]. Це неймовірно сильний прийом, який застосував автор оповідання.

Відчутні гоголівські мотиви і в кіноповісті «Україна в огні». У цьому контексті доречно згадати передусім Романа Запорожця, який з перших днів війни знаходиться в рядах захисників Вітчизни. Своїми

духовними й генетичними узами цей Довженків герой, як його батько й дід, міцно пов'язаний з прашурами – славетними запорізькими козаками. «Це був воїн, безстрашний месник, подібний до прадідів своїх, ім'я яких він носив» [2, т. 2, с. 54], – наголошує Довженко. Письменник порівнює його зі своїм улюбленим Тарасом Бульбою. Роман, як і його літературний попередник, на чолі свого партизанського загону «гуляє» по Україні, безпощадно знищуючи ворогів.

Висновки. Особливого звучання й актуальності гоголівські мотиви в творчості Довженка набирають у наші дні, добу російсько-української війни, коли перед українським народом знову з неабиякою силою постало питання, пов'язане з виживанням нації. На прикладі образу Тараса Бульби, інших героїв однойменного оповідання Гоголя письменник намагається привернути увагу читачів до давніх шляхетних козацьких традицій, непорушного лицарського обов'язку за будь-яких умов боронити Вітчизну, нагадує, що особливо великим гріхом є зрада. Саме тому кращі літературні й кінематографічні твори Олександра Довженка й сьогодні залишаються невичерпним джерелом виховання в молоді почуття національної свідомості й патріотизму.

Література

1. Артеменко В. Зустрічі з Олександром Довженком. *Дніпро*. 1995. № 9–10. С. 61–63.
2. Довженко О. Твори : В 5-ти т. К. : Дніпро, 1984. Т. 3. 363 с. Т4. 351 с.
3. Довженко О.П. Щоденникові записи, 1939–1956 = Дневниковые записи, 1939–1956. Харків: Фоліо, 2013. 879 с.
4. Куценко М. В. Сторінки життя і творчості О. П. Довженка. К.: Дніпро, 1975. 342 с.
5. Полум'яне життя : Спогади про Олександра Довженка. К.: Дніпро, 1973. 720 с.

References

1. Artemenko, V. (1995). *Zustrichi z Oleksandrom Dovzhenkom* [Meetings with Oleksandr Dovzhenko]. *Dnipro*. № 9–10. P. 61–63. [in Ukrainian]
2. Dovzhenko, O. (1984). *Tvory: V 5-ty t* [Works: In 5 Volumes]. Kyiv: Dnipro Publ. Vol. 3. 363 p. Vol.4. 351 p. [in Ukrainian]
3. Dovzhenko, O.P. (2013). *Shchodennykovi zapysy 1939–1956 =Dnevnykovye zapysy, 1939–1956*. [Diary 1939–1956]. Kharkiv: Folio Publ. 879 p. [in Ukrainian and Russian]
4. Kutsenko, M. V. (1975). *Storinky zhyttya i tvorchosti O.P. Dovzhenka* [The Pages of Life and Creative Work of O.P. Dovzhenko]. Kyiv: Dnipro Publ. 342 p. [in Ukrainian]

5. Polumyane zhyttya: Spohady pro Oleksandra Dovzhenka [Fiery Life: Memories about Oleksandr Dovzhenko]. (1973). Kyiv: Dnipro Publ. 720 p. [in Ukrainian]

Novykov A. O.

Doctor of Philological Sciences, Professor at the Department of Ukrainian Language, Literature and Teaching Methods at Oleksandr Dovzhenko

Hlukhiv National Pedagogical University,

anatoliy14208@.ukr.net

orcid.org/0000-0001-5158-960X

Gogol in the Reception of Oleksandr Dovzhenko

This paper explores the reception of Mykola Gogol in the creative legacy of Oleksandr Dovzhenko, emphasizing that from childhood, the favorite character of the future filmmaker and writer was Taras Bulba.

The aim of the article is to trace Gogolian motifs in Dovzhenko's works, demonstrating that the image of Taras Bulba and other Gogolian characters were projected onto the heroes of his literary creations.

The study highlights Dovzhenko's cherished dream of creating an artistic film based on Gogol's «Taras Bulba», with preparations commencing in the summer of 1941, disrupted by the German-Soviet war. The paper also emphasizes the presence of Gogolian images in the artist's wartime publicistic works and diary entries. For instance, in the article «I See Victory» (1942), the character of Taras Bulba is projected onto Dovzhenko's contemporary, the Black Sea Cossack Kaliuzhnyi, who valiantly fights the occupiers until his death. The diary also features an artistic sketch of a young boy named Taras, who kills Germans in retaliation for hanging his father, titled «Taras Bulba.» Hence, parallels can be drawn: Gogol's Taras mercilessly avenges enemies for his son Ostap, while Dovzhenko's protagonist seeks revenge for his father, a partisan.

The paper further explores clear Gogolian motifs in Dovzhenko's film novella «Ukraine in Flames», where the author projects the image of Taras Bulba onto Roman Zaporozhets. Similar to his literary predecessor, Roman leads his partisan detachment through Ukraine, ruthlessly annihilating enemies.

In the conclusion of the research, emphasis is placed on the distinct resonance and relevance of Gogolian motifs in Dovzhenko's work in contemporary times, amidst the Russian-Ukrainian war. The paper underscores that the artist's finest literary and cinematographic works serve as an inexhaustible source for instilling a sense of national consciousness and patriotism in the younger generation.

Key words: Gogolian motifs, Taras Bulba, films, publicistic works, diary entries, Russian-Ukrainian war, national consciousness, patriotism.